

अगस्त्यो मैत्रावरुणिः। मरुतः। जगती, १४-१५ त्रिष्टुप्।

तन्न वौचाम रभसाय जन्मने पूर्वं महित्वं वृषभस्य केतवे।

ऐधेव यामन्मरुतस्तुविष्वणो युधेव शक्रास्तविषाणि कर्तन ॥ १.१६६.०१

रभसाय जन्मने- राभस्यजातये । वृषभस्य केतवे- वर्षकस्येन्द्रस्य प्रज्ञानाय । तत् । पूर्व- प्राचीनम् । महित्वम्- माहात्म्यम् । नु- क्षिप्रम् । वोचाम- ब्रूमः । यामन्- मार्गे । ऐधा इव- एधःसम्बन्धितेजांसीव । मरुतः- वाताः प्राणा वा । तुविष्वणः- बहुधा शब्दयन्तः । युधेव- युयुत्सव इव । इवशब्दप्रयोगः देवानां युद्धोत्साहस्यौपाधिकत्वं दर्शयति । शक्राः- शक्तियुक्ताः । तविषाणि- बलानि । कर्तन- कुरुथ ॥१॥

नित्यं न सूनुं मधु बिभ्रत उप क्रीळन्ति क्रीळा विदथेषु घृष्वयः।

नक्षन्ति रुद्रा अवसा नमस्विनं न मर्धन्ति स्वतवसो हविष्कृतम् ॥ १.१६६.०२

मधु- माधुर्यम् । बिभ्रतः- धारयन्तः । विदथेषु- उपासनेषु । यैर्विदन्त्यात्मानमिति विदथाः । घृष्वयः- अन्तरायनाशकाः । क्रीळाः- लीलामयाः । उप क्रीळन्ति- विहरन्ति । नमस्विनम्- वन्दमानमुपासकम् । नित्यं न सूनुम्- नित्यं स्वपुत्रमिव । अवसा- रक्षया । रुद्राः- वेगवन्तो रुद्रगणाः । नक्षन्ति- व्याप्नुवन्ति । स्वतवसः- आत्मबलवन्तः । हविष्कृतम्- हव्यदातारम् । न मर्धन्ति- न नाशयन्ति ॥२॥

यस्मा ऊमासो अमृता अरासत रायस्पोषं च हविषा ददाशुषे।

उक्षन्त्यस्मै मरुतौ हिता इव पुरू रजांसि पर्यसा मयोभुवः ॥ १.१६६.०३

हविषा ददाशुषे- हविषां प्रदात्रे । यस्मै । उमासः- रक्षकाः । अमृताः- अमराः । रायस्पोषम्-
दानयोग्यसम्पत्पोषणम् । अरासत- प्रायच्छन् । अस्मै- एतस्मै । मयोभुवः- आनन्दकराः । मरुतः-
वाताः प्राणविशेषाः । रजांसि- लोकान् हृदयभूमिका वा । पुरू- प्रभूतं यथा भवति तथा । पयसा-
उदकं मूलशक्तिप्रवाहं वा । हिता इव- हितकराः सखाय इव । उक्षन्ति- सिञ्चन्ति ॥३॥

आ ये रजांसि तविषीभिरव्यत प्र व एवासः स्वयतासो अघ्रजन् ।

भयन्ते विश्वा भुवनानि हर्म्या चित्रो वो यामः प्रयतास्वृष्टिषु ॥ १.१६६.०४

ये- मरुतः । रजांसि- लोकान् । तविषीभिः- स्वबलैः । आ अव्यत- आवृण्वन्ति । वः । एवासः-
मरुद्वाहका गौराः जिज्ञासान्वेषणप्रतीकाः । स्वयतासः- स्वेनैव प्रेरिताः । प्रेरणार्थमनितरनिमित्ताः ।
प्र अघ्रजन्- प्रकर्षेण अगच्छन् । विश्वा भुवनानि हर्म्या- सर्वे उत्कृष्टलोका अपि । ऋष्टिषु-
मरुदायुधेषु । प्रयतासु- उद्यतेषु । भयन्ते- भयं प्राप्नुवन्ति । शत्रुविषयः कोपि मित्राणामपि
भयमावहतीत्यर्थः । वः- युष्माकम् । यामः- मार्गः । चित्रः- विचित्रः ॥४॥

यत्त्वेषयामा नदयन्त पर्वतान्दिवो वा पृष्ठं नर्या अचुच्युवुः ।

विश्वो वो अज्मन्भयते वनस्पती रथीयन्तीव प्र जिहीत ओषधिः ॥ १.१६६.०५

त्वेषयामाः- दीप्तगमना मरुतः । पर्वतान्- गिरीन् । नदयन्त- नादयन्ति । नर्याः- मनुष्यहिताः ।
दिवः पृष्ठम्- अन्तरिक्षस्य उत्कृष्टं स्थानम् । अचुच्युवुः- गच्छन्ति । वः- युष्माकम् । अज्मन्-
गमने । विश्वः वनस्पतिः- सर्वे भूरुहाः । भयन्ते- भयं प्राप्नुवन्ति । रथीयन्तीव- रंहणमिच्छन्तीव ।
ओषधिः । प्र- प्रकर्षेण । जिहीत- गच्छति । आध्यात्मिके तु प्राणप्रचारं दृष्ट्वा भौमभोगाः कम्पन्ते ।
तेषां मुख्यत्वपातनं दृष्ट्वा भयं प्राप्नुवन्ति । तदनन्तरं भौमभोगवासना अपि
आध्यत्मिकलक्ष्यप्रापकरंहणं प्राप्नुवन्तीति भावः । रथी ऋतस्य नो भवेति श्रुतेः ऋतं रथः ॥५॥

यूयं न उग्रा मरुतः सुचेतुनारिष्टग्रामाः सुमतिं पिपर्तन।

यत्रा वो दिद्युददति क्रिविर्दती रिणाति पश्वः सुधितेव बर्हणा ॥ १.१६६.०६

यत्र । वः- युष्माकम् । क्रिविर्दती- क्षेपणशीलदन्ता । दिद्युत्- हेतिः । रदति- विलिखति । सुधिता-
सुष्ठु प्रेरिता । बर्हणा- हेतिः । इव । पश्वः- कवीन् । पश्यतीति पशुः । रिणाति- चित्तवृत्तेः पृथक्करोति ।
तत्र । नः- अस्माकम् । अरिष्टग्रामाः- अहिंसितसङ्घाः । मरुतः- प्राणाः । सुचेतुना- शोभनचित्तेन ।
नः सुमतिम्- अस्माकं शोभनमतिम् । पिपर्तन- पूरयत ॥६॥

प्र स्कम्भदेष्णा अनवभ्रराधसोऽलातृणासौ विदथेषु सुष्टुताः।

अर्चन्त्यर्कं मदिरस्य पीतये विदुर्वीरस्य प्रथमानि पौंस्या ॥ १.१६६.०७

प्र- प्रकर्षेण । स्कम्भदेष्णाः- चित्तवृत्तिस्तम्भदायकाः । अनवभ्रराधसः- अभ्रष्टसंसिद्धयः । राध
संसिद्धौ । अलातृणासः- अलंबुद्धिदायकाः । तृप्तिदायका इति भावः । विदथेषु- उपासनेषु । सुष्टुताः-
सम्यक् स्तुताः । मदिरस्य पीतये- रसानुभवाय । अर्क- सूर्यमात्मानम् । अर्चन्ति- पूजयन्ति ।
वीरस्य- इन्द्रस्य रुद्रस्य वा । प्रथमानि पौंस्या- मुख्यानि वीर्याणि । विदुः- जानन्ति ॥७॥

शतभुजिभिस्तमभिहुतेरघात्पूर्भि रक्षता मरुतो यमावत।

जनं यमुग्रास्तवसो विरिञ्चिनः पाथना शंसान्तनयस्य पुष्टिषु ॥ १.१६६.०८

तनयस्य पुष्टिषु- सन्तानपोषणे । शंसनात्- मन्त्रेण । यं जनम् । उग्राः- उद्गूर्णाः सन्तः । तवसः-
बलवन्तः सन्तः । विरिञ्चिनः- महान्तः सन्तः । पाथन- रक्षथ । तम् । अभिहुतेः- स्वार्थकुटिलात् ।
अघात्- पापात् । पूर्वभिः- रक्षाशक्तिभिः पवित्रीकरणशक्तिभिः । शतभुजिभिः- अनन्तरसैः । रक्षत-
पालयत ॥८॥

विश्वानि भद्रा मरुतो रथेषु वो मिथस्पृध्येव तविषाण्याहिता ।

अंसेष्वा वः प्रपथेषु खादयोऽक्षौ वश्चक्रा समया वि वावृते ॥ १.१६६.०९

वः- युष्माकम् । रथेषु- वाहनेषु । मरुतः- हे वाताः प्राणविशेषा वा । विश्वानि भद्रा- सर्वाणि मङ्गलानि । आहिता- आहितानि । मिथस्पृध्येव- परस्परस्पर्धायां वृद्धानीव । तविषाणि- बलोपेतायुधानि । अंसेषु- युवयोः स्कन्धयोः । आहिता । खादयः- भोगाश्च । आहिता । वः- युष्माकम् । प्रपथेषु- प्रकर्षमार्गेषु । वः- युष्माकम् । अक्षः- रथसंबन्ध्यक्षः । चक्रा समया- चक्रसमीपे । वि- विशेषेण । वावृते- वर्तते । न सल्लग्नो भवतीति भावः ॥९॥

भूरीणि भद्रा नर्येषु बाहुषु वक्षस्सु रुक्मा रभसासौ अञ्जयः ।

अंसेच्चेताः पविषु क्षुरा अधि वयो न पक्षान्व्यनु श्रियो धिरे ॥ १.१६६.१०

नर्येषु- नृहितेषु । बाहुषु- भुजेषु । भूरीणि भद्रा- बहूनि मङ्गलानि । वक्षःसु- वक्षोदेशेषु । रभसासः- राभस्ययुक्तानि । अञ्जयः- कान्तानि । रुक्माः- हिरण्यानि । अंसेषु- स्कन्धेषु । एताः- शुक्लानि तेजांसि । शुक्ला माला वा । पविषु- आयुधेषु । अधि । क्षुराः- क्षुरधाराः । वयः- पक्षी । पक्षान् । न- इव । अनु श्रियः- तेजांसि । धिरे- धृतवन्तः ॥१०॥

महान्तौ महा विम्बो विभूतयो दूरेदृशो ये दिव्या इव स्तुभिः ।

मन्द्राः सुजिह्वाः स्वरितार आसभिः सम्मिश्रा इन्द्रे मरुतः परिष्टुभः ॥ १.१६६.११

महान्तः- महात्मानः । महा- माहात्म्येन । विम्बः- व्यापनशीलाः । विभूतयः- विशेषभूतियुक्ताः । स्तुभिः- नक्षत्रैः । दिव्या इव- दिव्यग्रहा यथा दृश्यन्ते तथा । दूरेदृशः- सुदूरमपि दृश्यमानाः ।

मन्द्राः- मादनाः । सुजिह्वाः- शोभनोपदेशकाः । आसभिः- मुखैः । स्वरितारः- मन्त्रान् शब्दयन्तः ।

परिष्टुभः- परितः स्तुताः । मरुतः । इन्द्रे । संमिश्राः- सङ्गच्छन्ते ॥११॥

तद्वः सुजाता मरुतो महित्वनं दीर्घं वो दात्रमदितेरिव व्रतम् ।

इन्द्रश्चन त्यजसा वि हुणाति तज्जनाय यस्मै सुकृते अराध्वम् ॥ १.१६६.१२

सुजाताः- शोभनजन्मानः । मरुतः- हे प्राणविशेषाः । वः- युष्माकम् । तत् । महित्वनम्- महिमासंपन्नम् । दीर्घम् । अदितेरिव व्रतम्- अखण्डप्रकृतेर्नियतिमिव । वो दात्रम्- युष्माकं दानम् । यस्मै । सुकृते- पुण्यकर्मणे जनाय । अराध्वम्- ददध्वम् । जनाय- तस्मै जनाय । इन्द्रः । तत्- तद्दानम् । त्यजसा- त्यागेन । न वि हुणाति- न कुटिलयति ॥१२॥

तद्वो जामित्वं मरुतः परे युगे पुरु यच्छंसममृतासु आवत ।

अया धिया मनवे श्रुष्टिमाव्या साकं नरो दंसनैरा चिकित्रिरे ॥ १.१६६.१३

अमृतासः- हे अमरणशीलाः । मरुतः- हे प्राणविशेषाः । परे युगे- श्रेष्ठे काले । पुरु- प्रभूतम् । यत् । शंसम्- मन्त्रस्तुतम् । वः- युष्माकम् । जामित्वम्- बान्धव्यम् । तत् । आवत- रक्षत । अया- अनया । धिया- मनोधायिका । मनवे- ज्ञानाय । ज्ञानिने उपासकाय वा । श्रुष्टिम्- मन्त्रस्तुतिम् । आव्य- रक्षित्वा । नरः- नेतारः । साकम्- सहिताः सन्तः । दंसनैः- दशनैः । दसि दंसनदर्शनयोः । आ चिकित्रिरे- सर्वतो जानीथ ॥१३॥

येन दीर्घं मरुतः शूशवाम युष्माकेन परीणसा तुरासः ।

आ यत्ततनन्वृजने जनास एभिर्यज्ञेभिस्तदभीष्टिमश्याम् ॥ १.१६६.१४

तुरासः- वेगिनः। मरुतः- प्राणविशेषाः। येन। युष्माकेन- भवत्संबन्धिना। परीणसा-
माहात्म्येन। दीर्घ- दीर्घमुपासनम्। शूशवाम- वर्धयामः। यत्- यन्माहात्म्यम्। जनासः- जनाः।
वृजने- आपदि वृत्रैर्जनितयुद्धे वा। आ ततनन्- विस्तृतवन्तः। तत्। अभीष्टिम्- अस्मत्काम्यम्।
एभिः- एतैः। यज्ञैः- उपासनैः। दानैः। सङ्गतिकरणैः। अश्याम्- अनुभवानि ॥१४॥

एष वः स्तोमौ मरुत इयं गीर्मान्दार्यस्य मान्यस्य कारोः।

एषा यासीष्ट तन्वे वयां विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥ १.१६६.१५

पूर्वं व्याख्यातम् (१.१६५.१५) ॥१५॥

Dr. Rangrahi